

प्रकरण सातवे

उपसंहार

अ.क्र.	तपशील	पृष्ठांक
७.१. :	प्रास्ताविक	४२४ ते ४२४
७.२. :	प्रबंधातील निष्कर्ष व निरीक्षणे आणि संबंधित प्रश्नांची चर्चा	४२४ ते ४३१
७.३. :	समारोप	४३१ ते ४३१

प्रकरण सातवे

उपसंहार

७.१. प्रास्ताविक :

‘मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाचे चित्रण’ ह्या संशोधनविषयातून आपण ‘माणदेशा’बद्दल सांगोपांग माहिती जाणून घेतली. त्यातून माणदेशाचे वेगळेपण लक्षात आले. कोणताही साहित्यिक हा आपल्या प्रदेशाशी मनाने बांधलेला असतो. त्या प्रदेशाचे संस्कार त्याच्या लेखनावर होताना दिसतात. कारण साहित्यिक हा संवेदनशील मनाचा असतो. त्यामुळे सर्व बारीक तपशिलांसह त्याने तो प्रदेश आपल्या साहित्यातून जिवंत करून त्यात जणू चैतन्य भरलेले लक्षात येते. ह्या पार्श्वभूमीवर माणदेशातील साहित्यिकांना माणदेश कसा भावला हे त्यांच्या साहित्यकृतींच्या आधारे जाणून घेण्याचा येथे प्रयत्न केलेला आहे.

७.२. प्रबंधातील निष्कर्ष व निरीक्षणे आणि संबंधित प्रश्नांची चर्चा :

‘मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाचे चित्रण’ ह्या संशोधनविषयातून हाती आलेले निष्कर्ष साररूपाने पुढीलप्रमाणे: प्रबंधात एकूण सात प्रकरणे आहेत. त्यापैकी ‘उपोद्घात’ ह्या पहिल्या प्रकरणात हा संशोधनविषय निवडण्यामागील भूमिका, पूर्वसंशोधनाचे स्वरूप, प्रबंधाची उद्दिष्टे, वापरलेल्या संशोधनपद्धती व स्वीकारलेले धोरण व प्रबंधाची मांडणी ह्यांचा विचार केलेला आहे.

‘ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्य’ ह्या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये मराठीतील ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्याचा आढावा घेतलेला आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झालेल्या एकूण मराठी कथात्मक साहित्यावर तत्कालीन सुधारणावाद्यांचा प्रभाव असल्याचे लक्षात येते. ग्रामवादाकडे ह्याकाळात साहित्यिकांनी फक्त आदर्श जीवन म्हणूनच पाहिले. ग्रामीण जीवनाची दुःखे त्यांनी समजावून घेतली नाहीत. ह्या काळात ग्रामीण समाज अज्ञान व दारिद्र्य ह्यात अडकला होता. त्यांच्याकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे होते. पण मध्यमवर्गीय साहित्यिकांनी तिकडे दुर्लक्ष केले. ह्या परिस्थितीत म. फुले ह्यांची ग्रामजीवनविषयक प्रेरणा महत्त्वाची वाटते. त्यातूनच पुढे कृष्णराव भालेकर, रा. वि. टिकेकर, सानेगुरुजी ह्यांच्या लेखनातून ग्रामीण कादंबरीच्या पाऊलखुणा निर्माण झालेल्या दिसतात.

साधारणतः इ.स. १९२७-२८ पासून प्रादेशिक जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यातून प्रकट होऊ लागले. निसर्गाच्या सानिध्यात राहून त्याच्याच संस्काराशी संबंधित असणाऱ्या लोकजीवनाला प्रादेशिक साहित्यात महत्त्व प्राप्त होते. प्रादेशिकतेची सुरुवात ग्रामीण साहित्यात असते. प्रादेशिकता म्हणजे विशिष्ट भौगोलिक घटकांनी बद्ध झालेल्या परिसराची अनेक अंगांनी युक्त अशी अनन्यसाधारण विशेषतः होय. 'ग्रामीण' ह्या संज्ञेपेक्षा 'प्रादेशिक' ही संज्ञा जास्त व्यापक वाटते.

इ.स. १९२० ते १९४० दरम्यान ग्रामोद्धाराची चळवळ झाली. ह्यातून ग्रामीण कादंबरीच्या स्वरूपावर परिणाम झालेला दिसतो. मराठी ग्रामीण साहित्यिकांनी जीवनाचे भेदक व वस्तुनिष्ठ चित्रण १९४० ते ६० च्या दरम्यान केलेले दिसते. ह्यामध्ये र. वा. दिघे, श्री. म. माटे, व्यंकटेश माडगूळकर, श्री. ना. पेंडसे ह्या ग्रामीण साहित्यिकांचे योगदान महत्त्वाचे वाटते.

इ.स. १९६० नंतर ग्रामीण कादंबरीच्या क्षेत्रातील महत्त्वाचे कादंबरीकार थोडेसे बाजूला सरकलेले दिसतात. ह्या काळात ग्रामीण व प्रादेशिक कादंबरी ग्रामजीवनाच्या जवळ गेलेली दिसते. तसेच ह्या काळात ग्रामीण कथात्मक साहित्य कथारूपाने अधिक निर्माण झाले. ग्रामजीवनाची अनुभूती घेणारे मन ग्रामीण कथात्मक साहित्यातून बोलू लागलेले दिसते. सामान्य माणूस ग्रामीण कथात्मक साहित्याचा केंद्रबिंदू झाला.

इ.स. १९६० ते १९७० मध्ये संख्येने विपुल, पण अभिरुचीने अप्रगल्भ अशा वाचकांवर डोळा ठेवून ग्रामीण कादंबरी लिहिली गेलेली दिसते. भाषेच्या बाबतीत नेमकेपणा आल्याचे दिसते. अशा प्रकारे ह्या काळातील ग्रामीण कथात्मक साहित्य संमिश्र स्वरूपाचे असल्याचे जाणवते.

इ.स. १९७० ते आजपर्यंतच्या ग्रामीण कादंबरीत खूपच बदल झालेला जाणवतो. धरणग्रस्त, दुष्काळ, शासकीय योजनांमधील अपहार, शैक्षणिक संस्थांमधील अपहार इ. बाबींचे नेमणे चित्रण ग्रामीण कादंबरीतून येऊ लागले. ह्यामध्ये आनंद यादव, शंकरराव खरात, द. ता. भोसले, चंद्रकुमार नलगे, नागनाथ कोत्तापळे ह्या ग्रामीण साहित्यिकांचे योगदान महत्त्वाचे वाटते. मराठी ग्रामीण कादंबरीने ह्या काळात खूप मोठी झेप घेतलेली दिसते.

ग्रामीण कथेचा विचार करता स्वातंत्र्यपूर्व ग्रामीण कथा आजच्या ग्रामीण कथेच्या तुलनेत संपन्न वाटत नाही. नागरजीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कथाकारांनी बऱ्याच काळापर्यंत ग्रामीणत्वाची दखल घेतलेली दिसत नाही. परंतु श्री. म. माटे ह्यांनी 'उपेक्षितांचे अंतरंग' उघडे

करण्यासाठी खास ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणाला सुरुवात केलेली दिसते. अंतरंगदर्शनाने ग्रामीण कथा कसदार बनली. परंपरांनी जखडलेल्या मध्यमवर्गीय जीवनाबरोबर महार, मांग, रामोशी, भटकंती करणारे ह्यांचेही चित्रण माट्यांनी प्रथम केल्यामुळे माटे ग्रामीण साहित्यिकांना आदर्श वाटतात.

इ.स. १९४५ नंतरच्या ग्रामीण कथाकारांचा जीवनाचे भेदक व वस्तुनिष्ठ चित्रण करण्याकडे कल दिसतो. उपेक्षितांचे चित्रण त्यांच्या जाणिवांसह ते चित्रित करू लागले. यंत्रयुगाचे आगमन झाल्यानंतर त्याचा परिणाम ग्रामीणत्वावर झालेला दिसतो. आशयाबरोबर अभिव्यक्तीची पद्धतही वेधक झालेली दिसते. एकंदरीत, ह्या काळात ग्रामीण कथेने सामाजिक वास्तवाशी नाते जोडलेले दिसते.

इ.स. १९६० नंतरच्या ग्रामीण कथेत लक्षणीय बदल जाणवतो. कथा अतिरंजिततेकडून वास्तवाकडे जाताना जाणवते. शिवाय बोलीभाषेची ताकद ओळखून ह्या काळात अस्सल ग्रामीणतेशी नाते सांगणारी कथा निर्माण झाल्याचे दिसते. ह्याकाळात ग्रामीण कथेचे क्षितिज उजळले असले, तरी ती नागरकथेच्या हातात हात घालूनच मिरवत होती. म्हणूनच ग्रामीण जीवनातील दैन्य, दारिद्र्य, अत्याचार, असंतोष ह्यांचे तटस्थ्याच्या पातळीवर प्रभावी चित्रण झालेले दिसत नाही.

इ.स. १९७० नंतरची कथा ग्रामीणतेतील अंतःतत्त्वाचा शोध चिंतनाच्या पातळीवरून घेताना दिसते. कथेमध्ये प्रयोगशीलता आल्याचे जाणवते. ग्रामीण जीवनातील महत्त्वाचा घटक असलेल्या दलित जीवनाचे चित्रण ह्या प्रवाहातील कथांमध्ये आढळते. ग्रामीण जीवनातील दैन्य, बेकारी ह्यातील तफावत कथाकारांना जाणवलेली दिसते. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ह्या मूल्यांचा प्रत्यक्ष समाजजीवनातील फोलपणा निदर्शनास आला. एकंदरीत, ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्यात विविध प्रकारचे बदल झालेले जाणवतात.

ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याच्या पार्श्वभूमीवर 'माणदेश सर्वांगीण परिचय' ह्या तिसऱ्या प्रकरणातून 'माणदेश' ही संकल्पना स्पष्ट केलेली आहे. त्यात जुन्याकाळात बदलत्या राजवटीमुळे माणदेशावर अन्याय झालेला दिसतो. इ. स. १९२० नंतर हळूहळू माणदेशात परिवर्तनास सुरुवात झाली. स्वातंत्र्याची चळवळ खऱ्या अर्थाने माणदेशात झालेली जाणवते आणि ती माणदेशातील पहिलीच चळवळ असल्याचेही लक्षात येते. राजकीय दृष्टिकोनातून माणदेशावर सांगोले हा विधानसभा मतदारसंघ वगळता एकजिनसीपणा

जाणवतो. तरीही बाहेरच्या समाजसंस्कृतीचा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. सामाजिक जीवनात व्यापार-व्यवसायात असलेला समाज आघाडीवर दिसतो. माणदेशी माणूस देवभोळा असल्यामुळे मागासलेपण, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, जातीयता, भाऊबंदकी, दुष्काळ ही माणदेशाची वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने जाणवतात. सांस्कृतिक जडणघडणीत साहित्याचा हातभार सर्वात मोठा असल्याचे जाणवले. माणदेशी साहित्यिकांनी माणदेशाचे परिपूर्ण चित्रण साहित्यातून केलेले जाणवले. ह्या सर्वांमधून 'माणदेश' ही संकल्पना स्पष्ट केली.

'मराठी कथेतील माणदेशाचे चित्रण' ह्या चौथ्या प्रकरणात माणदेशातील वास्तव, समूहजीवन, अत्याचार, स्त्रीजीवन, भुकेचा प्रश्न, अंधश्रद्धा, प्राणिसृष्टी, निसर्ग हे महत्त्वाचे घटक दिसून आले. अस्सल ग्रामीण संवदेनशीलता असलेले श्रेष्ठ ग्रामीण माणदेशी कथाकार म्हणून व्यंकटेश माडगूळकरांचा विचार करावा लागेल. सामाजिकता हा मराठी कथेतील माणदेशी चित्रणाचा केंद्रबिंदू असल्याचे दिसून आले.

शंकरराव खरातांनी ग्रामीण कथेतील नियतीवाद, दैववाद, प्रारब्ध ह्या बाबींना फाटा देऊन ते परिवर्तनाचे दूत बनले, हे नाकबूल करून चालणार नाही. त्यांची कथा ग्रामीण व दलित कथेचा दुवा म्हणावी लागेल. कारण ती ग्रामीण कथेशी नाते सांगत दलित कथेशी एकरूप झाल्याचे जाणवले.

मराठी ग्रामीण कथेच्या पूर्वपीठिकेचा आढावा घेत असताना हरिभाऊंच्या 'काळ तर मोठा कठीण आला' ह्या कथेची नोंद घेणे गरजेचे वाटते. पण ग्रामीण जीवनाचे पहिले सूक्ष्म चित्रण श्री. म. माटे ह्यांच्या कथेमधून घडते. म्हणून माटे हे ग्रामीण कथेचे जनक ठरतात.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मराठी कथेत माणदेशाचे चित्रण पहावयास मिळत नाही.

माणदेशाचे सर्वप्रथम चित्रण ग. दि. माडगूळकरांच्या सामाजिक कवितेतून जाणवत असले, तरी त्यात माणदेशाचे सूक्ष्म अवलोकन जाणवत नाही. त्यामुळे माणदेशी कथेचे जनक व्यंकटेश माडगूळकर हे ठरतात. त्यांच्या 'माणदेशी माणसे' (१९४९) नंतर माणदेशी कथा विकसित झालेली दिसून आले.

दुःख, दारिद्र्य, भूक, अत्याचार ह्यांनी व्यापलेले ग्रामजीवन व मनोविश्लेषण ही ग. दि. माडगूळकर, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकरराव खरात, द. ता. भोसले ह्यांच्या कथांची वैशिष्ट्ये ठरतात. ह्या सर्वांनी माणदेशी कथाविश्व विस्तारित केले.

आज गुणात्मकतेबरोबर संख्यात्मकदृष्ट्या विचार केल्यास, माणदेशी कथा स्वातंत्र्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर लिहिली जात असल्याचे दिसून आले. स्वातंत्र्यप्राप्तीचा आनंद माणदेशी कथेतून दिसून येतो. ह्यात सामान्यपणे ग्रामीण कथाकारांच्या चार पिढ्या समोर आल्या.

गदिमांच्या कथेतील संघर्ष माणदेशी संस्कारामुळे उदात्ततेत पर्यवसित होताना पहावयास मिळाला. व्यंकटेश माडगूळकरांची कथा अस्सल ग्रामीण व्यक्तिप्रधान असल्याने केवळ व्यक्तीच नव्हे, तर त्यापाठीमागील माणदेशातील निसर्गही व्यक्ती बनून त्यांच्या कथेत आल्याचे दिसून आले. शंकरराव खरातांच्या कथेतून बारा बलुतेदारांच्या, तसेच उपेक्षितांच्या दबलेल्या भावभावनांना वाचा फोडण्याचे काम झालेले असले, तरी त्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग त्यांच्या कथेतून दिसला नाही. द. ता. भोसले ह्यांना ग्रामव्यवस्थेचे नेमके आकलन असल्याचे जाणवले. उत्तम बंडू तुपे व अन्य कथाकार ह्यांनी माणदेशातील बदलत्या जीवनाचा वेध घेऊन त्याचे वास्तव चित्रण केल्याचे जाणवले.

एकंदरीत, मराठी कथेतील माणदेशाच्या चित्रणामुळे महाराष्ट्रातील एक सर्व दृष्टीने उपेक्षित, दुर्लक्षित, मागासलेला प्रदेश ठळकपणाने समोर आला. माणदेशाच्या चित्रणाने एकूणच ग्रामीण व दलित कथेमध्ये भर पडलेली आहे व त्यामुळे मराठी कथाविश्व समृद्ध व संपन्न होण्यास हातभार लागलेला आहे.

‘मराठी कादंबरीतील माणदेशाचे चित्रण’ ह्या पाचव्या प्रकरणात माणदेशातील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, जातीयता, अन्याय-अत्याचार हे घटक दिसून आले. व्यंकटेश माडगूळकरांची ‘बनगरवाडी’ (१९५५) ही कादंबरी अस्सल माणदेशी जीवनानुभव व्यक्त करणारी असल्याचे पहावयास मिळाले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मराठी कादंबरीत माणदेशाचे चित्रण पहावयास मिळत नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीचा आनंद माणदेशी कादंबरीतून पहावयास मिळतो. इ. स. १९५० पासून पुढे मराठी कादंबरीत माणदेशाचे चित्रण होण्यास सुरुवात झालेली दिसते.

ग. दि. माडगूळकरांच्या कादंबरीत माणदेशी व्यक्तिरेखांवर कितीही अन्याय - अत्याचार झाले; तरीही त्यांची जीवन जगण्याची दुर्दम्य इच्छा महत्त्वाची वाटते. माणदेशी संस्कारामुळे जुन्या मूल्यांवरील निष्ठा व शाश्वताचा शोध ह्यांचा समन्वय साधलेला दिसून आला. साधारणपणे माणसाच्या क्षुधेचा अनुभव कलात्मक होऊ शकत नाही, हे माहीत

असल्यामुळे 'भूक' हा विषय घेऊन लेखन केले जात नाही. गदिमांनी मात्र 'भूक' हा विषय मध्यवर्ती ठेवून केलेले लेखन हा प्रयत्न लक्षणीय वाटतो.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी 'बनगरवाडी' (१९५५) ह्या आपल्या कादंबरीतून निसर्ग आणि मानवी जीवन ह्यांचे एकात्म रसायन घडवून संपूर्ण प्रदेशालाच नायकत्व बहाल केले. त्यांची ही कृती संपूर्ण ग्रामीण व प्रादेशिक मराठी कादंबरीला नवीन असल्यामुळे 'बनगरवाडी' ही प्रयोगशीलतेच्या दृष्टीने एकूण ग्रामीण व प्रादेशिक मराठी कादंबरीचा मानदंड असल्याचे लक्षात आले.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी माणदेश स्वतः अनुभवलेला असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतून माणदेशाच्या लोकसंस्कृतीचा पुरेपूर प्रत्यय येतो. जेव्हा जातीची बंधने घट्ट होती, अशा काळात व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपली ब्राह्मण ही जात विसरून धनगरांच्यात मिसळून 'बनगरवाडी' लिहिली. माणदेशी मातीचे हे संस्कार त्यांचे वेगळेपण दर्शविण्यास पुरेसे वाटतात. त्यांच्या सूक्ष्म अवलोकनातून आलेली अस्सल ग्रामीणता माणदेशातील वैशिष्ट्यांसह त्यांच्या कादंबरीतून चित्रित झालेली जाणवते.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी अतिशय सोपी शैली वापरून केलेल्या हृदयवेधक मांडणीतून साकारलेल्या व्यक्तिरेखा अस्सल माणदेशी वाटतात. त्यामुळेच त्या कायमस्वरूपी आठवणीत राहतात. त्यांचे कादंबरीतील माणदेशाचे चित्रण अभ्यासल्यानंतर त्यांना भाषेचे उपजत ज्ञान असावे, हे लक्षात येते.

शंकरराव खरात ह्यांच्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संस्कार झालेले असल्यामुळे दलित समाजावर होणारे अन्याय - अत्याचार आपल्या कादंबरीतून मांडण्यात ते यशस्वी झाल्याचे दिसून आले. त्यामुळेच त्यांच्या कादंबरीत चित्रित झालेल्या दलित समाजाला परिवर्तनाचे वेध लागलेले दिसतात. माणदेशी धर्तीवर ही गोष्ट महत्त्वाची वाटते.

शंकरराव खरात ह्यांच्यावर पूर्णपणे माणदेशी संस्कार झालेले असूनही त्यांनी वापरलेल्या भाषेतून माणदेशी थोडासा स्पर्श होतो.

नव्या दमाच्या ग्रामीण कादंबरीकारांमध्ये द. ता. भोसले ह्यांचे माणदेशाचे चित्रण करणारे कादंबरीलेखन संघर्षातून, गांभीर्यातून विनोदी अंगाकडे झुकलेले दिसते. साध्या शाब्दिक कोट्यांमधून माणदेशी संघर्षाकडे झुकवण्याची ताकद त्यांच्या लेखणीत असल्याचे दिसून आले. 'भूक' हा विषय त्यांच्या कादंबरीत माणदेशी पार्श्वभूमीवरून आल्याचे लक्षात

येते. त्यांच्या लेखनाला प्रादेशिकतेच्या स्पर्शाने मानवी जीवनदर्शनाची आणि प्रदेशजीवनदर्शनाची खोली प्राप्त झाल्याचे जाणवते. ह्यामध्ये काव्यात्मकता व वास्तवता पहावयास मिळते. माणदेशातील आघाडीचे साहित्यिक म्हणून भोसले ह्यांच्याकडे सध्या पहावे लागेल.

उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी माणदेशाचा सूक्ष्मपणे वेध घेतल्याचे जाणवते. परंतु भाषेच्या बाबतीत मात्र ते काटेकोर आहेत, असे वाटत नाही.

एकंदरीत, मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या चित्रणामुळे ग्रामीण कादंबरीला समृद्धता प्राप्त झाल्याचे जाणवते.

‘मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती’ ह्या सहाव्या प्रकरणामधून ग्रामीण कथाकार व कादंबरीकार ह्यांनी माणदेशी ग्रामीण बोलीचा वापर अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून केलेला जाणवला. तसेच त्यांच्या शैलीचेही वेगळे विशेष जाणवले. उदा. अस्सल ग्रामीण भाषेचा वापर, नादानुकारी शब्दयोजना, उपमा व प्रतिमांची प्रादेशिक निर्मिती.

माणदेशी कथेतील निवेदन हे प्रमाण मराठीतून केलेले आढळले. त्यामुळे कथेतील व्यक्तिस्वभावदर्शनाला उठावदारपणा प्राप्त होऊन त्या व्यक्तिरेखा कायमच्या लक्षात राहतात. तसेच कथेतील संवादही माणदेशी बोलीतून लिहिलेले दिसून आले. एकूणच, कथाकारांनी माणदेशी बोलीचा वापर केलेला दिसतो. कथेतील अभिव्यक्तीत माणदेशी शब्द, उपमा, प्रतिमा, म्हणी, वाक्प्रचार, हुमणे आपल्या माणदेशी वेगळेपणामुळे कथेची परिणामकारकता वाढवतात. मराठी भाषेत नसणारे, परंतु माणदेशी बोलीभाषेत आढळणारे सुमारे दोनशेऐंशी (२८०) माणदेशी शब्दांनी लक्ष वेधून घेतले. तसेच माणदेश बोलीवर कानडी भाषेचा परिणामही जाणवला.

मराठी कादंबरीकारांनीही आपल्या कादंबऱ्यांमधून नावीन्यपूर्ण चित्रण केलेले दिसून आले. प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील लोकमानस हे तेथील ग्रामीण बोलीतून व्यक्त झाल्याचे कादंबरीतून पहावयास मिळाले.

माणदेशी कादंबरीतील निवेदनातून लोकसंस्कृतीचा प्रत्यय आला. निवेदनाची व संवादाची भाषा ही देशीपणातून निर्माण झाल्याचे जाणवले. मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या अभिव्यक्तीमधून ग्रामीण भाषेचा वापर केलेला आहे. तसेच मराठी कादंबरीत माणदेशी बोलीत

बोलले जाणारे सुमारे शंभर (१००) शब्द आपल्या नावीन्यपूर्णतेमुळे कादंबरीची परिणामकारकता, प्रादेशिक जिवंतपणा, कलात्मकता व वास्तवता वाढवताना दिसतात. त्यामुळे माणदेशी चित्रणाच्या अभिव्यक्तीमध्ये संपन्नता आलेली आहे.

७.३. समारोप :

‘मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाचे चित्रण’ ह्या संशोधनविषयातून माणदेशाचा वेगळेपणा व प्रादेशिकता लक्षात आली. विशिष्ट भौगोलिक घटकांनी बद्ध झालेल्या परिसराची अनेक अंगांनी युक्त अशी विशेषता म्हणजे प्रादेशिकता होय. त्यामुळे ‘ग्रामीण’ ह्या संज्ञेपेक्षा ‘प्रादेशिक’ ही संज्ञा व्यापक असल्याचे दिसून आले. तसेच स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ह्या मूल्यांचा प्रत्यक्ष समाजजीवनातील फोलपणा निदर्शनास आला.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मराठी कथेत माणदेशाचे चित्रण पहावयास मिळत नाही. मराठी कथेतून माणदेशातील वास्तव समूहजीवन अत्याचार, निराधार स्त्रीजीवन, भुकेचा प्रश्न, अंधश्रद्धा, रुढीप्रिय समाजजीवन, प्राणिसृष्टी व रुक्ष निसर्ग हे महत्त्वाचे घटक जाणवले. ह्या चित्रणामुळे महाराष्ट्रातील सर्व दृष्टीने उपेक्षित, दुर्लक्षित, मागासलेला प्रदेश म्हणून ठळकपणाने ‘माणदेश’ समोर आला.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मराठी कादंबरीतही माणदेशाचे चित्रण पहावयास मिळत नाही. माणदेशातील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, जातीयता, अन्याय - अत्याचार हे महत्त्वाचे घटक दिसून आले. इ.स. १९५० पासून मराठी कादंबरीत माणदेशाचे चित्रण होण्यास सुरुवात झाली. ‘बनगरवाडी’ (१९५५) ही कादंबरी माणदेशी चित्रणाची परिपूर्ण कलाकृती असल्याचे लक्षात आले. सर्व साहित्यिकांनी ग्रामीण व नागर अशा दोन्ही भाषेचा वापर केल्याचे जाणवले.

गोरगरीब, पददलित, शेतकरी ह्या वर्गाची प्रगती करणे, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे, सिंचनव्यवस्था राबवणे व व्यावसायिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देणे, ही माणदेशाच्या विकासाची दिशा असली पाहिजे, असे मला ह्या संशोधनावरून सांगावेसे वाटते.

